

Rengeteg értékes információt és főleg pontos adatot tartalmaz a most már teljes egészében hozzáférhető, ám egyelőre még kiadatlan levelezésanyag. Alig van olyan téma, kutatási terület, melyet a páratlanul gazdag és izgalmas dokumentáció alapján ne lehetne és ne kellene új megvilágításba helyoznünk. Több téma kutatásához már eddig is eredményesen használták föl Kassák interjúinak anyagát. Földolgozatlan Kassák több mint három évtizedet átívelő drámairói tevékenysége, a színházzal való sokoldalú kapcsolata, irodalom- és művészetkritikai munkássága. Részletesebb elemzésre vár 1930 utáni költői korszaka, 1945 utáni közéleti és kultúrpolitikai tevékenysége. Külön disszertáció témája lehetne Kassák és a Nyugat három évtizedes, vonzalmakban, vitákban és kölcsönhatásokban oly gazdag kapcsolatának története. De ne soroljuk tovább! Az elmúlt hónapokban ugyanis több értékes tanulmány és tanulmánykötet született. Ezek megjelenése, a Magyar Nemzeti Galéria épületében létrejött életműkiállítás megnyitása, a tudományos ülésszakok anyagának publikálása után másképp lehet majd megrajzolni a Kassák-kutatások helyzetét. Előadásunkban mindenekelőtt a forráskutatások fontosságára, a tanulmányírók, sajtó alá rendezők és könyvkiadók felelősségére és a költői életmű mindmáig viszontagságos sorsára szándékoztunk figyelmeztetni.

BÁRDOS LÁSZLÓ

Alkat és emlékezet

KASSÁK KISEPIKÁJÁNAK EGY TÍPUSÁRÓL

Az általánosságában túlzottan nagyigényű alcímet mindjárt pontosítanom kell: valójában két novella rövid értelmezése, értékelése a célom, s csupán néhány bevezető megjegyzéssel utalok a költő bőséges kisepikai termésére.

Az életműnek ezt a tartományát a maga egészében nem is lehetne konkrétabb műfajelnevezéssel illetni. Ha csak az 1957-ben, illetve 60-ban kiadott *Boldogtalan testvérek* és *Mélyáram* című gyűjteményeket tekintjük, az ide felvett írások is egymástól erősen különböző csoportokba kívánkoznak: van köztük kisregény-méretű és -kidolgozású, akad anekdotikusan lekerékített társadalmi láttelel, pillanatkép (lásd: pl. éppen a *Pilánatfelvétel* című történetet), akad pikareszkre hangolt, lazán egybefűzött eseménysor (pl. *Utazás oda és vissza*). Erősen összpontosított, drámaian telített, sorsszerű megoldásig vitt elbeszélés, azaz *novella*, voltaképpen nincs is sok a kötetekben. Két választott darabunk, az *Egy emlék hálójában* (1942) meg a *Mélyáram* néhány társával föltétlenül a legközelebb esik ehhez az utóbbi típushoz.

Mi indokolja e két novella együttes vizsgálatát? Több rokon vonásra is rámutathatunk. Az elsődleges, folyamatos cselekményidőt mindkettőben a múltból idézett emlékek szakaszai tagolják. Mindkettő egy élet alkonyán, végállapotában mutatja meg hőseit, aki kínos és kisszerű kudarcok, küzdelmek után nem elégtételhez, nyugalomhoz, hanem csupán apatikus kifáradáshoz, önfeladáshoz jut el. Az *Emlék hálójában* Tardos Menyhértje egy hajdani cselédkamrában meghúzódva, gépies munkájától megcsömörlötten idézi fel

élete szép és keserves időszakait, a *Mélyáram* középponti alakja, a kilencvenkét éves Fazekasné egy szeretetotthonban vet számot eltelt életével s készülődik a halálra.

Közös jegye a két novellának az erős térbeli és különösen időbeli elvonatkoztatás is. Helységnév egyik szövegben sincs, sem a közvetlenül elbeszélte történet színhelyét, sem az emlékképek kisvárosát, faluját nem lokalizálja a szerző. De ennél is feltűnőbb és fontosabb az idői utalások gyér száma, pontosabban a biológiai s a ciklikus természeti idő (évszakok, napszakok) részletezettsége mögött a történelmi idő elmosódottsága. Az *Emlék hálójában* eseményidejéhez még fogódzót ad az egyik emlék időpontja: Tardos Menyhért húszéves korában, a forradalmak bukása után indul a fővárosba szerencsét próbálni. A *Mélyáram* ennél is szűkszavúbb: úgyszólván az egyedüli, korra utaló index a szeretetotthon rendeltetése, az, hogy úri családok magukra maradtott öregjeinek tartják fenn.

Kassák egy korábbi periódusában társadalmi cselekedetnek tartotta a regényt, az elbeszélést. Az ilyen „konstruktív” epika sűrű korvonatkozásaival szemben a most vizsgálandó novellákban a lélek időtlenebb eseményeire, a benső sorsátélésre irányul a figyelem. A lélektani epika felé tett lépéseit korábban a Nyugat kritikája üdvözölte, később az 50-es, 60-as évek fordulóján a marxista kritika elmarasztalta. A *Mélyáram*, amely a Kortárs legelső számában jelent meg 1957-ben, majd az említett, 1960-ban kiadott gyűjtemény címadó darabja lett, Kassák bezárkózásának, a társadalmi gondoktól való elfordulásának, az örök emberibe való menekülésének példajaként említett. Pedig a művekben lépten-nyomon találunk ennek az értékelésnek ellentmondó tényeket, elemeket.

Előbb azonban lássuk újra, mi rokonítja a két novellát. A cselekvő életből kikopott, kiszorult két hős, a házalóvá süllyedt Tardos, meg a nehéz robottól megfáradt öregasszony, egyaránt múltjába fordul. — Hogyha a folyamatos idő, az elevenítő emlékezet irodalmi példáit keresgéljük, az elsők között aligha jutna eszünkbe éppen Kassák neve. Pedig fogalmi egyértelműséggel is kimondta ennek törvényét, mégpedig épp az *Emlék hálójában* szövegében: „múlt és jelen között nincsenek elválasztó vonalak és az, ami a mozdulatlan időben húsz vagy ötven évvel ezelőtt történt, egyszerre csak áthelyeződik a jelen pillanatba, mintha az egész világ bennünk lenne elraktározva, s csak egy villanás, egy mozdulat, egy hang lejtése kell ahhoz, hogy emlékeink kivirágozzanak”. Csak futólag említsük meg, hogy ez a tapasztalat egyik legszebb versébe, a 940-es években írt *Apály és dagály* című költemény ámuló felismerésébe is beszűrődik: „Ó hát ez az én körül nem határolható életem.”

Kassák persze két hőse alkatának, jellemének megrajzolásához használja föl emlékeiket. A direkt szerzői jellemzés aránya így határozottan megcsökken, a figurák emlékeikkel voltaképp önmagukat jellemzik, vagyis nagy részben mintegy átvállalják az elbeszélő feladatait. A két szereplő életrajza fokról fokra alakul ki előttünk, állandó, jelenidejű alaphelyzet és többszörös, múltidejű előtörténet egységeinek úgyszólván ritmikus egymásutánjából.

A múltra irányított figyelmet a két novella különbözőképpen s különböző sikerrel dramatizálja. Az *Emlék hálójában* még eléggé mesterkélte megoldást választ: a férfi este levelet ír sógorának, imádott húga férjének. A meditáció helyzete, pillanata esetleges, kerete, eszköze csupán a múltidézésnek. A későbbi novella öregasszonyában viszont a jelen benyomásai indítják el a

„mélyáramot”, azaz a régmúlt felé sodró emlékezést. Nem csupán telítettebb, funkcionálisabb ez a szinkron időréteg, de távlata, mondhatni, célja is van, méghozzá a legfontosabb: a fölkészülés a halálra.

Ami ezután az emlékek tartalmát illeti, ebben ismét megfelelésekre bukkanunk. Mindkét szereplő elsődleges közege, világviszonyának góca a család. Méltán lepődünk meg ezen, hisz az aktivista, majd a konstruktivista Kassák a családdal szemben mindenkor a választott csoportokban, elsősorban hivatásbeli és mozgalmi közösségekben talált magára, s ezt az utat jelölte ki epikus hősei számára is. Mégsem állíthatjuk, hogy pályája későbbi szakaszainak fokozódó rezignációjával, nosztalgikus hajlamaival együtt a család szerepét is teljesen átértékelte volna. Nem, mert hiszen a családhoz való rögződés okozza voltaképp e két életsors kisiklását. Tardos Menyhért is, Fazekasné is egy hozzátartozója iránti szeretetének lesz áldozata. Áldozata, mert ez a szeretet kizárólagos, s végső soron kudarcra ítelt: a férfi hűgáért, az aszszony fiáért rajong mértéktelen, kisajátító szenvedéllyel. Ebben a vonatkozásban is az *Emlék hálójában* él több banális fordulattal, olcsóbb lélektaniséggel: a lánytestvérrel közös gyermekkor idillje után a kamaszfiú szégyenkező pánikban menekül az első nemi kalandot kínáló nyilvánosházból, majd porig sújtja, amikor hűgát csókolózni látja egy férfival. Mélyebb konfliktust tud származtatni Kassák Fazekasné zsarnoki szeretetéből, amellyel egykor fia nősülését akadályozta volna meg. A konok, kemény fából faragott öregasszonyon csak halála közeledtével lesz úrrá az önvád, de ez már nem nyilvánulhat meg végóráiban sem, az őt utoljára látogató fia előtt is rejtve marad.

Korábban mondtuk: kritikusai a társadalmi vonatkoztatást hiányolták a *Mélyáram*-típusú elbeszélésekből. Kassák azonban nagyon is épít a hősei társadalmi helyzetében rejlő motivációkra. Az *Emlék hálójában* szereplője sajátosan deklasszálódott figura, vidéki asztalosmester fiaként a nagyvárosban hivatalnokoskodik, végül már „ceruzával és kopírpapírral ügynököl, és kenyéren és vízen tengetheti kátyúba jutott életét.” Napjai értelmes munka híján telnek, márpedig az *Egy ember élete* megragadóan leírt munkafolyamataiból is tudjuk. Kassák értékrendjének csúcsán a munka áll, s mint egymásik tanulmányából kiderül, a szellemi alkotást is a fizikai tárgyképzés, -megformálás analógiájára szerette elképzelni. Művészi igényességének fokmérője e novellájában épp az, hogy nem bélyegzi meg külsőségesen a figurát, hanem írói megértéssel szemléli úttévesztését.

A *Mélyáram* ezt a dimenziót is meggyőzőbben jeleníti meg. Fazekasné a szeretetotthon egyetlen nem rangbéli lakója, aki megaláztatásai féktelen indulatával fordul a pökhendi, ordenaré özvegy dr. Tóvölgyiné ellen. Civakodásukban érvényes társadalmi ellentétek csapódnak ki, de az írói beállítást egyszersmind félreérthetetlenül groteszk hangsúlyt ad a két beteg, legyengült öregasszony ádáz összecsapásainak. Éppen ez a szemléleti, hangnemi feszültség, kettősség lesz a novella lényegi értéke.

Végző soron mindkét novellában erősebben hat a lírai, mint az epikai látásmód, ábrázolás. Oka ennek már az is, hogy egyes emlékképek csak igen lazán kapcsolódnak egymáshoz, de a művek egésze sem cselekmény, hanem karakter köré szerveződik, a külső tényleges, illetve a lelki tudati történéseket csupán egyetlen személy, a főszereplő alkatának, jellemének azonosságát tartja össze. Nem akciós, hanem állapotnovellák ezek, s még inkább alkatnovellák, jellemportrék. Kettős, szembesítő vizsgálatuk e ponton lehet a legtanulmányosabb. Tardos Menyhért ugyanis a gyengeség, Fazekasné az erő megtes-

tesülése. Íme az *Emlék hálójában* utolsó mondata: „Kapkodó, rendetlen ütemben lélegzett, s a pórusaiban, mint a harmat, megcsillant a veríték, ami gyengeségének forrásaiból szivárgott fel állandóan.” Fazekaséhoz ellenben az elbeszélő minduntalan a szívósság, keménység, konokság tulajdonságait tár-sítja, s metaforikus kísérő motívumául a szálfát választja. Kétség sem férhet hozzá, Kassák személyes lényéhez, alkatához a *Mélyáram* hősnője áll közelebb, olyannyira, hogy az öregasszony jelzőit Kassák önmagára is alkalmazhatta volna, sőt alkalmazta is, egy-egy önarcképszerű versében. Ha megkockáztathatunk egy alkotáslélektani föltevést, Kassák a novella Fazekasné-jába mintha önnön természetét vetítette volna ki, csöppet sem idealizálva ezt. Az öregasszony konokságból adódó gyarlóságait például több ízben is ironikusan mutatja be. Azt pedig, hogy ez a sziklakemény asszony végül meghasonlik korábbi viselkedésével, már említettük.

Ugyancsak távolít a realiztikusan cselekményelvű epikától a novellák metaforaanyaga. Az értékkülönbség ebben is megragadható. A korábbi novella szóképei, trópusai még inkább csak alkalmi, helyi színező funkciót látnak el. A lírai kötöttség legnyilvánvalóbb jele itt a teljes egészében beiktatott, szövegbetétként idézett vers, Kassák tulajdon verse, a *Tétkozló fiú*, mely *Fújjad csak furulyádat* című kötetében található. A *Mélyáram*nak vannak viszont a műegészre kisugárzó képi megfeleltetései. Metaforacsoport közli például a bekövetkezett halál tényét is: „A nagy, zöldhátú légy verte az ablaküveget, ugyanakkor valahol megbillent egy mérleg, valahol kiapadt egy forrás.” De van egy még szuggesztívebb képi mozzanata a novellának, mégpedig egy álomban átélt jelenet. Így hangzik: „(Özveggy Fazekasné) eltolta maradék főzelékét, másik tányért húzott maga elé, amin egy öreg, bakancsféle cipő volt feltárlva. Hozzálátott a különös eledel fogyasztásához. Még sosem evett öreg bakancsot, de megbirkózik vele, hogy ellenfelének megmutassa, ő semmitől sem retten vissza. Késsel, villával darabolta a száraz, kemény bőrt, s a szörnyű falatokat egymás után tömte magába. Emberfeletti feladat elvégzésére vállalkozott. Érezte, nem megy tovább, mintha követ dobálna a gyomrába, megint morognak, kígyóznak a belei, és tele van a szája a jól ismert, híg, íztelen nyállal, ami fájdalmas nagy bajok előjele.”

A naturalisztikusan részletezett fiziológiai folyamat szürreális, fekete humorú látomásba olvad, s szorongató vegyülékük egyben a hősnő önmagához, illetve a szerzőnek hőséhez való ambivalens viszonyát is manifestálja, mely egy-egy pillanatra immár tagadásba és taszításba fordul: ez a bakancsevés a keménység csúfos küzdelme a keménységgel, míg a lágyabb, képlékenyebb érzéseket a novellában egyedül a gondozó nővér figurája hordozza. Az összetettebb viszonyulás és értékelés ritka példája ez abban az életműben, amely minden avantgárdja ellenére is legnagyobb tömbjeiben sommás, egynemű, egyértelmű megfogalmazásokra és ítéletekre épül.